

Premiera dl film

“Le secul ladin”

Pinsier

„Documentaziuns cinematografiches o publicaziuns büta sciöche stromënc da laurè sö avnimënc storic importantc y da ti i portè insciö plü dlungia ai zitadins, dantadöt ai jogn.

A chësta manira garantiunse che nosta storia ne vëgnes nia desmentiada, chësc inçe ajache ara é na pert importanta de vignun de nos. Savëi avisa da olache i gnun, savëi cí che al é sozedü te nosc païsc, rapresentëia na basa sterscia por na conviënza en pêsc – sides tl presënt co tl dagnì.”

Presidënt dla Provinzia y dla Regiun
Dot. Luis Durnwalder

Assessur Regional y Provinzial
Dot. Florian Mussner

Introduziun

Survire sciöche naziun n'é nia stè valch de saurì por i ladins tl 20. secul. Te n secul che à portè tratan la pröma vera dl monn la vera diretamënter tles valades alpines y che à despartì tratan le fascism le raiun d'insediamënt ladin. Le ri tēmp dla “opziun” y spo le trasferimēt à portè tla popolaziun ladina a n malcontēt y a na gran desperaziun.

I ultimi testemoni de chël tēmp – ëi y eres – cunta de sü trus dla vita intravaià tla patria ladina y tl esil tratan les döes gran veres: stories emozionantes de zipladus de proteses, dl esil tla Boemia tratan la pröma vera dl monn, dla fan canche ai é gnüs derevers a ciasa, dles vitimes mortales dles mines tla patria, dl trasferimēt tratan la secunda vera dl monn, dla patria nöia sciöche zipladus a Lienza tratan la secunda vera dl monn, dl campiun da jì cun i schi che à davagnè le titul por la Talia, le Deutsches Reich y l'Austria, sciöche inçe dl iade sön le confin militar sön la Save.

Le film: “Le secul ladin”

Pröma pert:

L'iridentism, i sforc de cherié staç nazionai â dal 19ejim secul incà conseguēztes por la popolaziun che pê ester la plü vedla dles Alpes: i ladins. Plü sterscia che vigni naziun gnô y che ara porvâ da definì so raiun, y plü che i pici grups linguistics manaciâ de gnì assimilâ o da öna o dal'atra pert – inçe i ladins à messü se confrontè cun chësta situaziun.

Na metoda che vëgn adorada gonot pro les mendranzes é chëra de la parè demez. Insciö ti éra inçe jüda ai ladins dles singoles valades de plü iadi tl XX secul.

La pröma pert dla documentaziun descrì les conseguēztes dla pröma vera por le monn ladin. Valades intieres dla Ladinia é rovades amesa le front. La popolaziun é gnüda spostada. I fodoms s'un é sciampà tles valades dlungia, te Gherdëna y tla Val Badia. La maiù pert de chi

che sciampâ jô inant a Bornech y chi che ne ciafâ gnanca ilò n post da se lascè jô rovâ tla pert zentrala dl' Austria te Ober- y Niederösterreich (p.ej. tl logher Katzenau dlungia Linz y te chël de Gmünd) y nia dainré rovâi incè cina dla Cechia d'al dedaincö.

Te na manira imperscionènta cunta le testemone de chël tēmp Albin Sief, che à incö 98 agn y che vëgn da Sief (al dedaincö sot a Belun) de sües esperiēzes fates te chësc tēmp. Chëstes s'â inraijé sot te so recort. Luciana Palla, che se l'â cuntada cun n gröm de testimoni che à vit la pröma vera, descrì tl film sciöche ara ti ê jüda a chi che â messü s'un jì cuntra süd, chël ô dî jô por la Talia. Mo incè te Gherdëna à la vera lascè sü fostüs. Ilò ne passâl degun front, mo la vita da vigni dé messâ se sotmëte ala vera. La popolaziun se dorâ fan, an ciafâ ma püch da mangé y i soldas coiô adöm material important: fer por injins de vera. Ai ne se fajô pa degügn problems gnanca da se tó le fer fora de ciasadafüch o cinamai les ciampanes jô de ciampani, sciöche Elfriede Perathoner cunta tl film.

Le monn te chël che an viô inlaôta vëgn rapresentè da retrac tué fora dl archif de vera da Viena, l'istitut ladin de Fascia y da retrac de archifs privaé.

Pornanche la pröma vera dl monn é stada rovada s'un é la jënt gnüda derevers te süa patria desdrüta. Ti ciamps êl mines, chi che gnô derevers rovâ tla fan y tla mort.

Mo al n'ê pa nia ma gnü desdrüt la patria, incè l'ordinn da n iade s'â dassënn trasformè cun la fin dla pröma vera dl monn: la monarchia asburgica é tomada adöm y la Talia podô spostè sü confins cina al Prener. I ladins gnô sotmetüs a n stat nü.

Secunda pert: fascism, la secunda vera dl monn y les consequēzes cina al dedaincö

Le fascism n'â nia ma consequēzes por la popolaziun todëscia, incè la popolaziun ladina gnô limitada tl'adoranza de so lingaz y an porvâ dassënn da la talianisé.

La opziun dl ann 1939 à sforzè incè i ladins da tó la dezijiun sce jì tl Deutsches Reich o jô por la Talia. Te süa tradiziun se sintì tröc ladins lià al' Austria da n iade. La opziun di ladins rapresentâ na dificolté por le Deutsches Reich. Al n'ê nia gnü tlari sciöche an ess albü da se comportè cun chësc grup. Porvia che ara ne jô nia - por gauja de cí che sozedô te vera - da ciafè tan debota n raiun d'insediament por chi che emigrâ da Südtirol, s'ân ponsè de se comportè insciö cun i ladins: por chi de Gherdëna dël gnì arjigné n insediament a Lienza, olache al dê gnì inciasè dantadöt i zipladus por chi che al ê gnü programè n dër zēnter por la scoltöra. I atri ladins dê gnì inciasà singolarmenter tl Reich, insciö che ara jiss plü debota da i assimilé tla sozieté todëscia. A pēr chësta despartiziun gnô i ladins incè tres deplü inciasà sön le Balcan sciöche "paur de defenüda".

Le film ti va do ai fostüs de chi che é gnüs trasferis cina tla Slovenia d'al dedaincö. Angela Erlacher ê jüda para sciöche fancela mo bele tosc s'un êra gnüda derevers tla patria.

Mo nia düc i ladins che s'un ê jüs ne ciafâ indô so tru da gnì a ciasa:

La familia Crepez é restada sön le lüch, cina che le prigo por süa vita ne n'ê stè massa gran sön le confin di combatimënc. Spo s'â la familia lascè jô te Niederösterreich. I plü vedli se recorda incè ciamò cí che i geniturs cuntâ dl tēmp tratan la pröma vera dl monn; le tēmp tla Slovenia ài vit instësc para y ne se l'â mai plü desmentié.

Veronika Palla ê incè rovada tla Slovenia. Ara ê impormò gnüda derevers tröc agn dedò tla patria da n iade. Dî alalungia êra restada a Desproch, mo ilò ne s'â mai sintì da ciasa y s'un é ti agn '50 indô gnüda te Fodom.

Les consequēzes de chi che à vit para diretament i combatimënc tratan les döes veres, tla pröma vera diretament sön le front y tla secunda vera sciöche vitima dla opziun y dla emigraziun, à lascè süa merscia cina incö. Incè le reinciasament do che la patria da n iade ê gnüda bombardada ne n'ê nia dagnora stè sauri, restè dalunc da ciasa gonot n dann por dōta la vita.